

3

માંગ (Demand)

● પ્રસ્તાવના	3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ (નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ)
3.1 અર્થ	3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી
3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો	3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન
3.2.1 વસ્તુની કિંમત	3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો
3.2.2 વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો)	3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાંગ
3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી	3.9 માંગની સાપેક્ષતા
3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક	3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા
3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત (I) અવેજી વસ્તુની કિંમત (II) પૂરક વસ્તુની કિંમત	3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ
3.2.2.4 ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો	3.11 માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાના પ્રકારો
3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ	3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = \infty$)
3.3 માંગ વિધેય	3.11.2 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 0$)
3.4 માંગનો નિયમ	3.11.3 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 1$)
3.4.1 ધારણાઓ	3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p > 1$)
3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી	3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p < 1$)
3.4.2.1 આવક અસર	3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા
3.4.2.2 અવેજી અસર	3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ
3.5 માંગના નિયમના અપવાદો	3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો
3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ	3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ
3.5.2 અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ	3.13.2 નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ
	3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ
	3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય-સાપેક્ષતા
	3.15 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની પદ્ધતિઓ

પ્રસ્તાવના (Introduction)

અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલોમાં સૌથી અગત્યના ખ્યાલો માંગ અને પુરવઠો છે. અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં માંગ અને પુરવઠો એવા ખ્યાલો છે કે, જેની સમજૂતી વિના વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેથી માંગ અને પુરવઠા નામનાં બે બજાર પરિબલોની સમજૂતી જરૂરી બને છે. અહીં આપણે માંગના ખ્યાલ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

3.1 અર્થ (Meaning)

કોઈ એક ચોક્કસ સમય અને કિંમતે ગ્રાહકની વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને તૈયારીને વસ્તુની માંગ કહે છે.

વસ્તુની માંગ સમય, કિંમત, વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી એમ કુલ પાંચ પરિબલોને આધારે સર્જન પામે છે. જેમાં આ પાંચ પરિબલો પૂરકરૂપ હોઈ તે તમામની હાજરી ફરજિયાત છે, એટલે કે વસ્તુની માંગ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે ગ્રાહક તે વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ (નાણું) અને તૈયારી (નાણાં ખર્ચવાની તૈયારી) ધરાવતો હોય.

3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો (Factors Affecting Demand/Determinants of Demand)

માંગને અસર કરતાં પરિબલો (માંગના નિર્ણાયકો) મુખ્યત્વે બે છે : (1) વસ્તુની કિંમત (2) કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો).

3.2.1 વસ્તુની કિંમત : વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનારું અને ખૂબ જ અગત્યનું પરિબલ એ જે-તે વસ્તુની કિંમત છે. કારણકે જેમ વસ્તુની કિંમત ઘટે, વસ્તુ સસ્તી બને છે અને તેથી વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતાં, વસ્તુ મોંઘી બને છે તેથી માંગ સંકોચન પામે છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ એકબીજા સાથે વ્યસ્તરૂપે સંકળાયેલ છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની કિંમત એ વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનાર નિર્ણાયક પરિબલ છે.

3.2.2 વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો) :

3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી વસ્તુની માંગ ઉપર અસર પાડનારું પરિબલ છે. વ્યક્તિનો ગમો-અણગમો, શોખ, પસંદગી વગેરે વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર લાવી શકે છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની માંગ એ વ્યક્તિની પસંદગી દર્શાવે છે. દા.ત., નાની ઉંમરે વાચનનો શોખ હોય તો તે ઉંમર બદલાતાં વ્યક્તિના વાચનનો પ્રકાર બદલાય છે. જેમકે નાની ઉંમરનાં બાળકોને વાર્તાનું વાચન, પુખ્ત ઉંમરે નવલકથા અને મોટી ઉંમરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન કરવું ગમે છે.

3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક : વ્યક્તિની આવક અને વસ્તુની માંગ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. એટલેકે વ્યક્તિની આવક વધતાં, તે વ્યક્તિની વસ્તુ ખરીદવાની શક્તિ વધે છે અને વસ્તુની માંગ પણ વધે છે, જ્યારે વ્યક્તિની આવક ઘટતાં, વ્યક્તિની ખરીદશક્તિમાં થતો ઘટાડો વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. અહીં નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ અપવાદરૂપ વસ્તુઓ બને છે કારણ કે આવી વસ્તુઓની માંગ, વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થવા છતાં ઘટે છે.

3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત : સામાન્ય રીતે વસ્તુઓને અન્ય વસ્તુઓ સાથે બે પ્રકારના સંબંધો હોય છે : (1) અવેજીપણાનો સંબંધ (2) પૂરકપણાનો સંબંધ. આવા પ્રકારની વસ્તુઓને સંબંધિત વસ્તુ અને તેવી વસ્તુઓની કિંમતને સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત કહેવામાં આવે છે.

(I) અવેજી વસ્તુની કિંમત : એક વસ્તુના સ્થાને બીજી વસ્તુ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે વાપરી શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજી વસ્તુ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ તીવ્ર (વધુ) હોય છે. દા.ત., સમાન લાક્ષણિકતા ધરાવતા બે જુદી-જુદી કંપનીના ટી.વી., બાઈક, ફ્રિજ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિંમત ફેરફાર ન પામે અને તેની અવેજી વસ્તુની કિંમત ઘટે તો, મૂળ વસ્તુ અને અવેજી વસ્તુ એકસરખી હોવાથી અવેજી વસ્તુ સસ્તી બનતાં તેની માંગ વધે છે અને તેથી મૂળ વસ્તુની માંગ ઘટે છે. આવું વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે અવેજી વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

(II) પૂરક વસ્તુની કિંમત : પૂરક વસ્તુ એટલે જે-તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુ. આવી વસ્તુઓ હંમેશાં એકબીજા સાથે જોડાયેલી હોય છે. એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુ વાપરવી આવશ્યક હોય તો તેવી વસ્તુઓ એકબીજાની પૂરક વસ્તુ કહેવાય છે. દા.ત., મોબાઈલ અને સીમકાર્ડ, એ.સી. અને વીજળી, ચશ્માંની કેમ અને તેના કાચ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર ન થાય પણ, પૂરક વસ્તુની કિંમત વધે તો, મૂળ વસ્તુ અને પૂરક વસ્તુ બંને એકબીજાથી જોડાયેલ હોવાથી પૂરક વસ્તુ મોંઘી બનતાં તેની માંગ ઘટતા મૂળ વસ્તુની માંગ પણ ઘટે છે. આવું તેનાથી વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે પૂરક વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

3.2.2.4 ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો : વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુઓની કિંમત વિશેની અટકળો (અનુમાનો) વર્તમાન સમયની, વસ્તુની માંગમાં મોટા ફેરફારો લાવે છે. જો વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુની કિંમતમાં વધારા અંગેની અટકળ હોય તો તે વર્તમાન સમયમાં વસ્તુની માંગ વધારે છે, જેથી તે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં બચત કરી શકે છે.

3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ : વસ્તીનું પ્રમાણ પણ વસ્તુની બજારમાં અસર કરનારું એક અગત્યનું પરિબલ છે. દેશની વસ્તી (જનસંખ્યા) જેટલી હોય તેના પ્રમાણમાં જ વસ્તુઓની વપરાશ થતી હોય છે. તેથી કહી શકાય કે વસ્તી વધે તો વસ્તુઓની માંગ પણ વધશે અને વસ્તી ઘટે તો વસ્તુઓની માંગ પણ ઘટશે. વસ્તીના વયજૂથના થતા ફેરફારો પણ વસ્તુની માંગમાં ફેરફારો લાવે છે.

3.3 માંગ વિધેય (Demand Function)

બે કે તેથી વધુ પરિબલો વચ્ચેના કારણ અને અસર વચ્ચેના સંબંધને વિધેય કહેવામાં આવે છે. માંગ વિધેય, વસ્તુ કે સેવાની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબલોનો કાર્યકારણ સંબંધ રજૂ કરે છે. વ્યક્તિગત રીતે વસ્તુની માંગ તે વસ્તુની કિંમત, વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક, સંબંધિત વસ્તુની કિંમત, વસ્તીનું પ્રમાણ વગેરે જેવાં પરિબલો ઉપર આધારિત હોય છે. વ્યક્તિની માંગનું ગાણિતિક વિધેય નીચે મુજબ છે :

$$D_x = f(P_x, P_y, P_e, T, Y, U)$$

જ્યાં, D_x = X વસ્તુની માંગ (Demand for X)

f = વિધેય સૂચક સંજ્ઞા (Functional Notation)

P_x = X વસ્તુની કિંમત (Price of X)

P_y = Y વસ્તુની કિંમત (સંબંધિત વસ્તુની કિંમત) (Prices of Related Goods)

P_e = ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો (Expectations Regarding Future Prices)

T = ગ્રાહકની અભિરુચી અને પસંદગી (Consumer's Tastes and Preferences)

Y = ગ્રાહકની આવક (Consumer's Income)

U = અન્ય પરિબલો (Other Factors)

અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણા હેતુઓ માટે વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો સંબંધ તારવવામાં આવે છે. જેમાં કિંમત સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબલો જેવા કે સંબંધિત વસ્તુની કિંમત, અપેક્ષિત કિંમત, ગ્રાહકની અભિરુચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક અને અન્ય પરિબલોને સ્થિર ધારી લેવામાં આવે છે.

3.4 માંગનો નિયમ (Law of Demand)

વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ વચ્ચેના સંબંધની સમજૂતી આપતા નિયમને માંગના નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં વસ્તુની કિંમતમાં થતો ફેરફાર એ કારણ અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એ અસર છે.

આ નિયમ પ્રો. આલ્ફ્રેડ માર્શલે રજૂ કર્યો છે. જો અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહે તો વસ્તુની કિંમત ઘટતાં વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતાં વસ્તુની માંગનું સંકોચન થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે.

3.4.1 ધારણાઓ : વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ દર્શાવતો નિયમ કેટલીક ધારણાઓ પર રચવામાં આવ્યો છે. આ નિયમમાં કિંમત સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબલોને સ્થિર (યથાવત્) ધારી લેવામાં આવ્યાં છે. આ ધારણાઓ નીચે મુજબ છે :

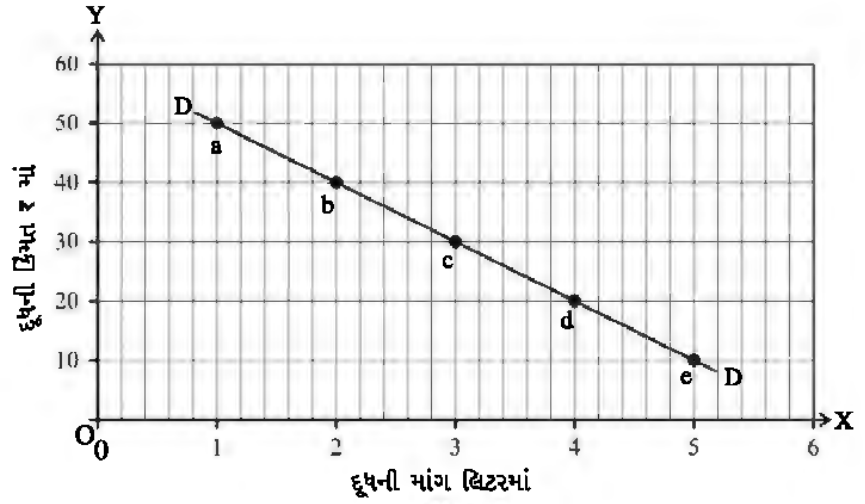
- (1) ગ્રાહકોની અભિરુચી અને પસંદગી સ્થિર રહે છે.
- (2) ગ્રાહકોની આવક સ્થિર છે.
- (3) અવેજી અને પૂરક વસ્તુની કિંમતો સ્થિર રહે છે.
- (4) ભવિષ્યની કિંમતો અંગેનાં અનુમાનો કરવામાં આવતાં નથી.
- (5) વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર રહે છે.

3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી : માંગના નિયમની સમજૂતી, માંગની અનુસૂચિ, આકૃતિ અને વિશ્લેષણ પર આધારિત છે, જે નીચે મુજબ છે :

માંગની અનુસૂચિ : કોઈ એક ગ્રાહક કોઈ એક ચોક્કસ સમયે જુદી-જુદી કિંમતે વસ્તુનાં કેટલાં એકમો ખરીદવાની તૈયારી

કરે છે. તે દર્શાવતી યાદીને માંગની અનુસૂચિ કહેવામાં આવે છે. કાલ્પનિક અનુસૂચિ દ્વારા આ બાબતને સમજી શકાય છે. આવી એક કાલ્પનિક અનુસૂચિ નીચે મુજબ છે :

દૂધની કિંમત (₹ માં)	દૂધની માંગ (લિટરમાં)
50	1
40	2
30	3
20	4
10	5

3.1 માંગના નિયમની આકૃતિ

આકૃતિમાં X ધરી પર દૂધની માંગ લિટરમાં અને Y ધરી પર દૂધની લિટરદીઠ કિંમત રૂપિયામાં દર્શાવી છે. અનુસૂચિ મુજબ આકૃતિ દોરતાં બિંદુઓ a, b, c, d, e પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રત્યેક બિંદુ જુદી-જુદી કિંમતે થતી દૂધની લિટરદીઠ માંગ દર્શાવે છે. આ બિંદુઓને જોડતી રેખા DD એ માંગરેખા છે.

આકૃતિમાં 'a' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 50 પ્રતિ લિટર કિંમતે 1 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. 'b' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 40 પ્રતિ લિટર કિંમતે 2 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. જ્યારે 'e' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 10 પ્રતિ લિટર કિંમતે 5 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. આમ, આકૃતિમાં બિંદુઓ a, b, c, d, e ને જોડતાં 'DD' માંગરેખા પ્રાપ્ત થાય છે. જે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ, ઉપરથી નીચે તરફ ગતિ કરે છે, એટલે કે આકૃતિમાં 'DD' માંગરેખા ઋણઢાળ ધરાવે છે.

વિશ્લેષણ : વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ નીચે મુજબનાં બે કારણોની મદદથી સમજી શકાય છે :

3.4.2.1 આવક અસર : ગ્રાહકની નાણાકીય આવક સ્થિર રહે અને જો વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય તો ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે. જેથી ગ્રાહકની વાસ્તવિક આવક વધે છે. (વસ્તુ કે સેવાના સંદર્ભમાં રજૂ થતી આવકને વાસ્તવિક આવક કહે છે.) દા.ત., ગ્રાહક દૂધની ખરીદી માટે ₹ 50 ખર્ચવા તૈયાર છે. ત્યારે જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિંમત ₹ 50 હોય, તો ગ્રાહક માત્ર 1 લિટર દૂધ ખરીદી શકે છે. પરંતુ, જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિંમત ઘટીને ₹ 10 થાય તો ₹ 50 વડે તે 5 લિટર દૂધની ખરીદી કરી શકે છે. આમ, કિંમત ઘટતાં ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે જેથી માંગ વધે છે તેને 'આવક અસર' કહે છે. માત્ર સાવ હલકા પ્રકારની વસ્તુની બાબતમાં આવક અસર નકારાત્મક હોય છે. દા.ત., હલકું અનાજ. જેની કિંમત ઘટવા છતાં તેની માંગમાં ઘટાડો થાય છે.

3.4.2.2 અવેજી અસર : કોઈ એક મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે તેની એક સમાન એવી અવેજી વસ્તુની સરખામણીમાં આ વસ્તુ સસ્તી બને છે. તેથી ગ્રાહક અવેજી વસ્તુની માંગ ઘટાડીને મૂળ વસ્તુની માંગ વધારે છે તેને 'અવેજી અસર' કહે છે. દા.ત., સાદી (ફોર્મલ) પેન્ટ અને જિન્સ પેન્ટ. આ બંને પેન્ટની અવેજી વસ્તુઓ પૈકી જો સાદી પેન્ટની કિંમત ઘટે ત્યારે તેની અવેજી જિન્સ પેન્ટની કિંમત સ્થિર રહે તો ગ્રાહકોને બંને પેન્ટ વચ્ચેની કિંમતની સરખામણી કરતાં સાદી પેન્ટ સસ્તી લાગે છે. જેથી તેઓ સાદા પેન્ટની માંગ વધારીને જિન્સ પેન્ટની માંગ ઘટાડે છે.

3.5 માંગના નિયમના અપવાદો (Exceptions to the Law of Demand)

માંગના નિયમની ધારણાઓ પરિપૂર્ણ થવા છતાં કેટલીક બાબતોમાં અપવાદ જોવા મળે છે. જેમાં માંગના નિયમથી વિરુદ્ધ

દિશાના ફેરફારો નોંધવામાં આવે છે, એટલે કે વસ્તુની કિંમત ઘટવા છતાં માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે અથવા વસ્તુની કિંમત વધવા છતાં માંગ ઘટવાને બદલે વધે છે. આવા અપવાદો નીચે મુજબ છે :

3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ : સોના-ચાંદીનાં થરેણાં, મોંઘી કાર, મોંઘો મોબાઈલ વગેરે જેવી ખૂબ મોંઘી અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી વસ્તુઓની બાબતમાં માંગનો નિયમ સાચો પડતો નથી. આ પ્રકારની વસ્તુઓ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. ધનવાન વર્ગના લોકો વસ્તુની કિંમત જેમ ઊંચી તેમ તેવી વસ્તુમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વધારે છે તેવું માનતા હોવાથી વસ્તુની કિંમત જેટલી ઊંચી હશે તેટલી તેઓ તે વસ્તુની માંગ ઘટાડવાને બદલે વધારે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુની કિંમત ઓછી હોય તો તેમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ઓછું હોવાનું માનીને ધનિકો આવી વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. આ બાબતને માંગના નિયમ વડે સમજાવી શકાતી નથી.

3.5.2 અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ : મીઠું, દીવાસળી, ટાંકણી, સમાચારપત્ર વગેરેની માંગ પાછળ ગ્રાહકની આવકનો ખૂબ નાનો ભાગ ખર્ચાય છે. તેથી આવી વસ્તુની કિંમતમાં વધારો-ઘટાડો થવા છતાં ગ્રાહકના વસ્તુ પાછળના કુલ ખર્ચમાં કોઈ વિશેષ ફેરફાર થતો નથી. જેના કારણે આવી વસ્તુઓની માંગ ઉપર ગ્રાહકો મોટી અસરો પાડતા નથી. દા.ત., ટાંકણી કે સ્ટેપલરની ધિનના ભાવ ઘટતાં લોકો આ પ્રકારની વસ્તુઓની માંગ વિશેષ પ્રમાણમાં વધારતા નથી અથવા સ્થિર રાખે છે.

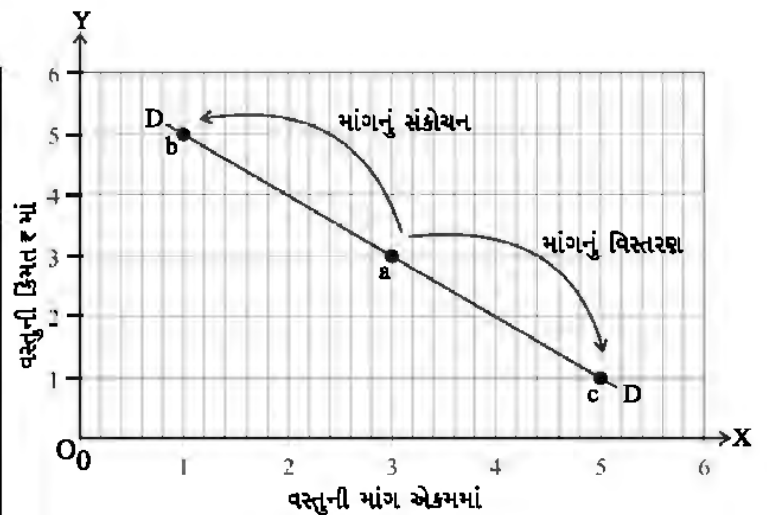
3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ (નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ) : આ પ્રકારની વસ્તુઓના સંદર્ભ દર્શાવતો ખ્યાલ સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ વિકસાવ્યો હોવાથી તેને ગીફન વસ્તુ પણ કહે છે. દા.ત., ઘઉંની સરખામણીમાં જુવાર, શુદ્ધ ઘીની સરખામણીમાં વનસ્પતિ ઘી વગેરે જેવી ઊતરતી કક્ષાની (નિમ્ન કક્ષાની) વસ્તુઓને હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓની સરખામણીમાં સસ્તી હોય છે. જેથી ગરીબવર્ગ આવી વસ્તુઓનો વપરાશ વધુ પ્રમાણમાં કરે છે. તેથી હલકા પ્રકારની વસ્તુ જેમકે જુવારની કિંમત ઘટતાં, ગરીબવર્ગની વાસ્તવિક આવક વધે છે તેથી આ ગરીબવર્ગ જુવારની સરખામણીમાં ઘઉંની ખરીદી કરવા પ્રેરાય છે. પરિણામે, જુવારની કિંમત ઘટી હોવા છતાં જુવારની માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે.

3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી : ગ્રાહક જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની વસ્તુઓ માટે પોતાની ધારણાઓ બાંધી લે છે ત્યારે તેવા ગ્રાહકોનાં વલણોને કારણે તે વસ્તુઓની કિંમત વધતી હોવા છતાં માંગ ઘટાડતો નથી અથવા વસ્તુની કિંમત ઘટતી હોવા છતાં વસ્તુની માંગ વધારતો નથી. દા.ત., કોઈ એક ચોક્કસ પ્રકારની ટૂથપેસ્ટ, જૂતા વગેરે.

3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન (Expansion and Contraction of Demand)

અન્ય પરિબળો યથાવત્ (સ્થિર) રહે અને વસ્તુની કિંમત ઘટતાં, વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય તે માંગનું વિસ્તરણ અને વસ્તુની કિંમત વધતાં, વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તે માંગનું સંકોચન કહેવાય છે. આમ, માંગનું વિસ્તરણ-સંકોચન વસ્તુની કિંમતના ફેરફારો પર આધારિત હોય છે.

વસ્તુની કિંમત રૂમાં	વસ્તુની માંગ એકમોમાં	નોંધ
5	1	કિંમત વધતાં માંગનું સંકોચન
4	2	
3	3	
2	4	કિંમત ઘટતાં માંગનું વિસ્તરણ
1	5	

3.2 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન

અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહેતાં, વસ્તુની કિંમતનો ઘટાડો, માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનું વિસ્તરણ કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે આઈસક્રીમ કેન્ડીની કિંમત ₹ 3 હોય અને જો આઈસક્રીમ કેન્ડીની કિંમત ઘટીને 1 રૂ થાય, તો વસ્તુની માંગ 3 એકમથી વધીને 5 એકમ થાય છે. આકૃતિમાં મૂળ કિંમત રૂ 3 એ બિંદુ 'a' દર્શાવે છે જ્યારે કિંમત ઘટી ₹ 1 થતાં તે બિંદુ 'c' પર પહોંચે છે, જે બિંદુ 'a' થી 'c' માંગનું વિસ્તરણ દર્શાવે છે.

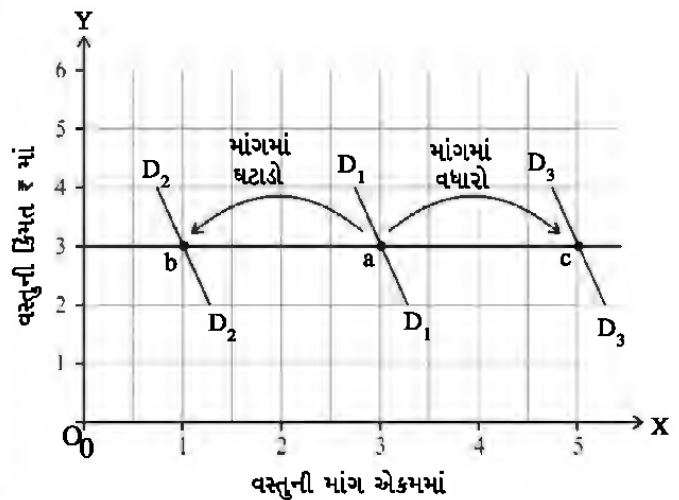
ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિંમત ₹ 3 એટલે કે 'a' બિંદુથી વધીને ₹ 5 થાય, તો ગ્રાહકની માંગ 3 એકમથી ઘટીને 1 એકમ થાય છે, જે 'b' બિંદુ છે. અહીં બિંદુ 'a' થી 'b' સુધીનો ફેરફાર માંગનું સંકોચન દર્શાવે છે.

માંગનું સંકોચન અને વિસ્તરણ મૂળભૂત રીતે એક જ માંગરેખા પર જોવા મળે છે. જેમાં માંગનું વિસ્તરણ મૂળ બિંદુથી નીચે ખસતાં મળે છે ત્યારે માંગનું સંકોચન મૂળ બિંદુથી ઉપર તરફ ખસવાથી મળે છે.

3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો (Increase and Decrease in Demand)

જ્યારે વસ્તુની કિંમત યથાવત્ (સ્થિર) રહે અને અન્ય પરિબલોના ફેરફારને કારણે વસ્તુની માંગ વધે તો તેને માંગનો વધારો અને વસ્તુની માંગ ઘટે તો તેને માંગનો ઘટાડો કહે છે. આમ, માંગમાં વધારો કે ઘટાડો અન્ય પરિબલોના ફેરફાર પર આધારિત હોય છે.

વસ્તુની કિંમત ₹ માં	વસ્તુની માંગ એકમોમાં	નોંધ
3	1	માંગમાં ઘટાડો
3	2	
3	3	
3	4	માંગમાં વધારો
3	5	

3.3 માંગનો વધારો અને ઘટાડો

વસ્તુની કિંમત યથાવત્ રહેતાં, અન્ય પરિબલોના ફેરફારો માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનો વધારો કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે આઈસક્રીમ કેન્ડીની કિંમત રૂપિયા 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબલો પ્રેરિત માંગ વધીને 3 એકમથી 5 એકમ થાય તો તે માંગનો વધારો છે. આકૃતિમાં મૂળ બિંદુ 'a' માંગરેખા D_1 પર છે. પરંતુ, અન્ય પરિબલો આધારિત માંગ વધીને બિંદુ 'c' એટલે કે માંગરેખા D_3 થાય, તો તે માંગરેખાનો જમણી તરફનો સ્થાનફેર માંગનો વધારો સૂચવે છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિંમત રૂ 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબલો પ્રેરિત માંગ 3 એકમ હોય જે આકૃતિમાં બિંદુ 'a' દ્વારા D_1 પર દર્શાવેલ છે. તે સ્તરથી વસ્તુની માંગ ઘટીને 'b' બિંદુ, માંગરેખા D_2 થાય તો માંગમાં થયેલ ઘટાડો માંગરેખા D_1 થી ડાબી બાજુની નવી માંગરેખા D_2 માંગરેખાનો ડાબી તરફના સ્થાનફેર પર જોવા મળે છે જે માંગમાં ઘટાડો સૂચવે છે.

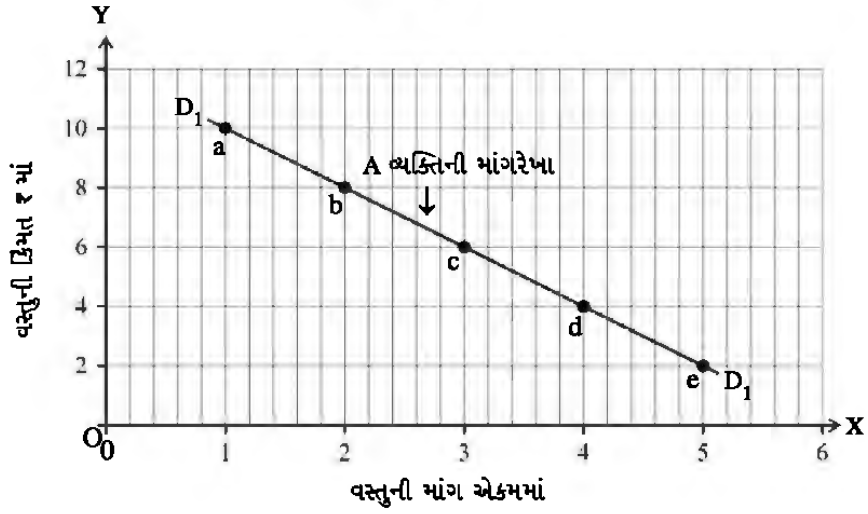
માંગનો વધારો અને ઘટાડો એકથી વધુ માંગરેખા દ્વારા જાણી શકાય છે. માંગમાં વધારો થતાં માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી જમણી તરફ સ્થાન બદલે છે જ્યારે માંગમાં ઘટાડો થતો માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી ડાબી તરફ સ્થાન બદલે છે.

3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાં (Individual Demand and Market Demand)

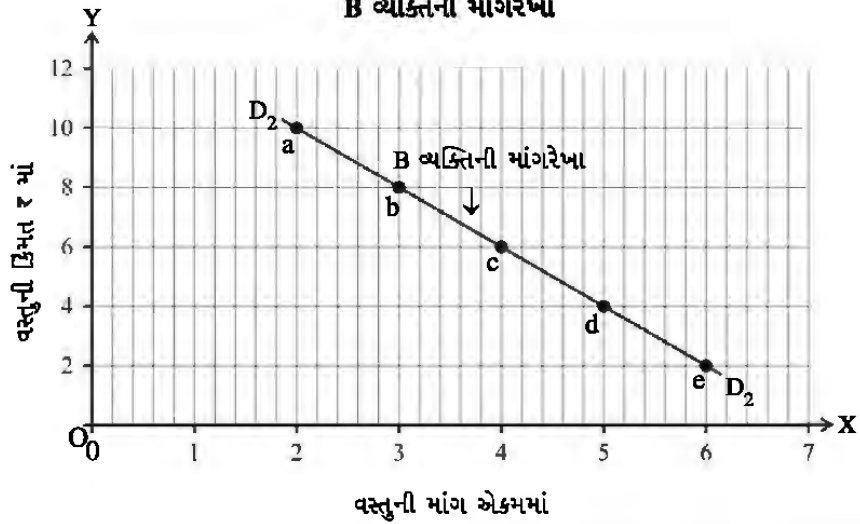
'ચોક્કસ સમય દરમિયાન કોઈ એક વ્યક્તિ (ગ્રાહક) દ્વારા બજારમાં જુદી-જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગને વ્યક્તિગત માંગ કહે છે' જ્યારે બજારમાં તમામ વ્યક્તિઓ (ગ્રાહકો) દ્વારા જુદી-જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગના સરવાળાને બજારમાં માંગ કહે છે.

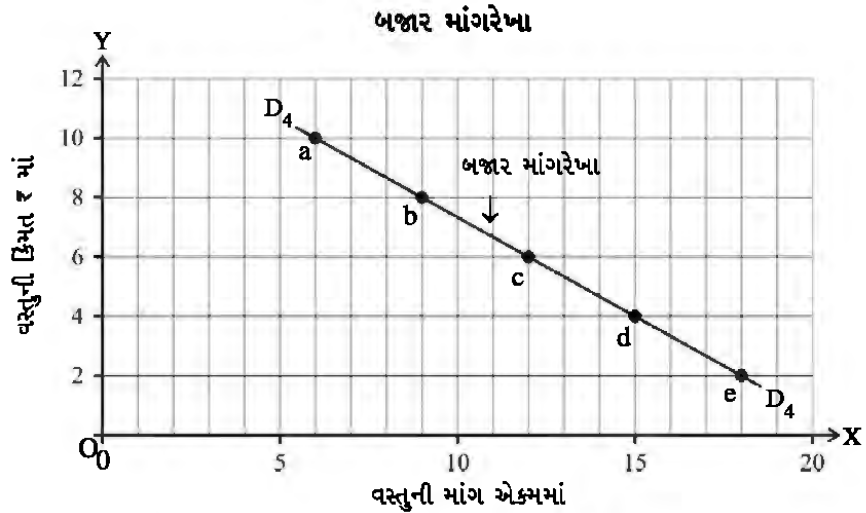
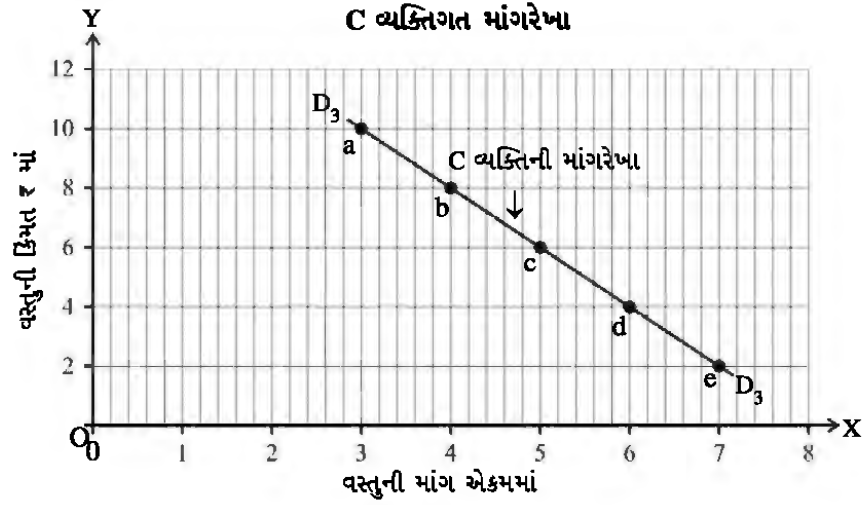
વસ્તુની કિંમત રૂ માં	A વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	B વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	C વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	બજારમાં (A, B અને Cની માંગનો સરવાળો) એકમોમાં
10	1	2	3	6
8	2	3	4	9
6	3	4	5	12
4	4	5	6	15
2	5	6	7	18

A વ્યક્તિની માંગરેખા

B વ્યક્તિની માંગરેખા

3.4 વ્યક્તિગત માંગરેખા અને બજાર માંગરેખા

ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિમાં A, B અને C વ્યક્તિની જુદી-જુદી કિંમતે માંગ રજૂ કરવામાં આવી છે. જ્યારે બજારમાં એટલે કે A, B, C વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત માંગનો સરવાળો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ અનુસૂચિ પરથી A વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા, B વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા અને C વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખાનું નિર્ધારણ જુદી-જુદી આકૃતિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત અનુસૂચિ મુજબ કુલ માંગરેખા એટલે કે બજાર માંગરેખાનું નિર્ધારણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિ અને આકૃતિઓ પરથી ફલિત થાય છે કે તમામ માંગરેખાઓ જેવી કે A વ્યક્તિની, B વ્યક્તિની, C વ્યક્તિની અને બજાર માંગરેખા ઋણાઢાળ ધરાવે છે. આ તમામ માંગરેખાઓમાં જે-તે વ્યક્તિએ કરેલ માંગ અનુસાર ઢાળમાં ફેરફાર જોવા મળે છે પણ એક બાબત સર્વસામાન્ય રીતે તરી આવે છે કે માંગરેખાને ઋણા ઢાળ હોય છે.

3.9 માંગની સાપેક્ષતા (Elasticity of Demand)

માંગ ઉપર અસર કરનારાં પરિબલોમાં ફેરફાર થવાથી માંગમાં થતો ફેરફાર માંગની સાપેક્ષતા દર્શાવે છે. માંગ આધારિત પરિબલ છે. સ્વતંત્ર પરિબલ નથી. વ્યક્તિની વસ્તુ અંગેની પસંદગી, આવક, કિંમત પર વ્યક્તિની માંગનો આધાર હોય છે અને આ પરિબલો પર તેના આધારના પ્રમાણમાપને તેની સાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે.

3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)

માંગના નિયમ પ્રમાણે અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહેતાં કિંમતમાં ઘટાડો થતાં માંગ વિસ્તરણ છે. કિંમતમાં વધારો થતાં માંગ સંકોચન છે. આમ, કિંમત અને માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે એવું માંગનો નિયમ સમજાવે છે. પરંતુ, કિંમતમાં થતાં ફેરફારો વસ્તુની માંગમાં કેટલા ફેરફાર લાવશે તે અંગેની સમજૂતી માંગનો નિયમ આપતો નથી. તેથી વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં જે ફેરફાર થાય છે તે અંગેની સમજૂતી માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા આપે છે.

3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા, કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો પ્રમાણાત્મક સંબંધને દર્શાવે છે. જેને ઉદાહરણની મદદ વડે સૂત્ર દ્વારા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા} = \frac{\text{માંગમાં ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં ટકાવારી ફેરફાર}}$$

દા.ત., 'X' નામની વસ્તુની કિંમતમાં 1 % ઘટાડો થતાં માંગમાં 5 % વધારો થયો છે.

તેને સૂત્ર મુજબ,

$$\begin{aligned} E_p &= \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{X \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}} \quad (E_p = \text{Price Elasticity of Demand}) \\ &= \frac{0 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} \\ &= |5| \end{aligned}$$

નોંધ : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા શુદ્ધ આંકમાં વ્યક્ત થાય છે એટલે કે તેની પાછળ ટકા, રૂપિયા, કિગ્રા, લિટર, મીટર જેવું કોઈ એકમ લખાતું નથી.

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની વ્યાખ્યા : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

પ્રો. માર્શલ માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની સમજૂતીમાં જણાવે છે કે, 'વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા વધારે કે ઓછી એનો આધાર કિંમતના ઘટાડાને પરિણામે માંગમાં થતો વધારો મોટો છે કે નાનો છે અને કિંમતના વધારાને પરિણામે માંગમાં થતો ઘટાડો મોટો છે કે નાનો એની ઉપર રહે છે.'

3.11 માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Price Elasticity of Demand)

વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં વસ્તુની માંગમાં કયા દરે ફેરફાર થાય છે તેના આધારે માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે :

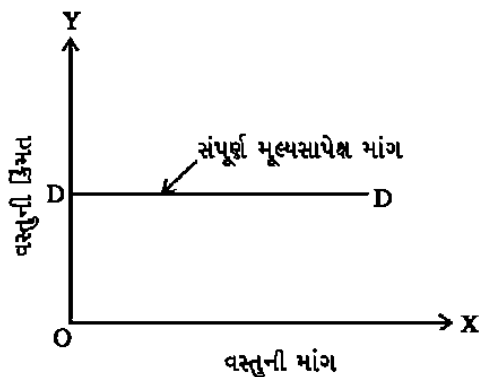
(1) સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($E_p = \infty$)	(2) સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($E_p = 0$)
(3) એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($E_p = 1$)	(4) મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($E_p > 1$)
(5) મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($E_p < 1$)	

3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($E_p = \infty$) : જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં અત્યંત નજીવો ફેરફાર તેની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર લાવે ત્યારે વસ્તુ માટેની માંગમાં અમાપ (અનંત) ફેરફાર થાય છે. તેને સંપૂર્ણ મૂલ્ય-સાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'T' વસ્તુની કિંમતમાં 1 ટકાનો ઘટાડો થતાં તેની માંગમાં સતત વધારો થાય (અનંત ગણી વધારો થાય), તો આવી માંગનો આંક અમાપ (અનંત = ∞) આવે છે.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$\frac{\infty}{1} = \infty \text{ (અનંત)}$$

3.5 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ

આવા પ્રકારની માંગનું વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ જોવા મળતું નથી, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ હરીફાઈની સમજૂતી આપવામાં આ ખ્યાલ ઉપયોગી છે.

આકૃતિમાં 'DD' માંગરેખા છે જે આડી ધરીને સમાંતર છે. તે દર્શાવે છે કે પ્રવર્તમાન બજારકિંમતે વસ્તુની માંગ અનંત (અમર્યાદિત) છે.

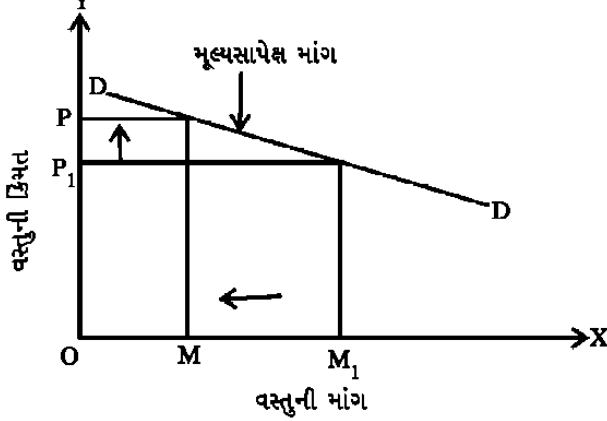
3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($E_p > 1$) : વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'R' વસ્તુની કિંમતમાં 10 ટકાનો વધારો થાય અને તેને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં 30 % ઘટાડો થાય, તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{30 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} = |3|$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક ત્રણ છે જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર વધુ છે. આમ, વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે.

3.8 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (વધુ)

આકૃતિમાં P_1P જેટલો વસ્તુની કિંમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં M_1M જેટલું સંકોચન થાય છે. અહીં વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતું સંકોચન વધુ છે. સામાન્ય રીતે મોજશોખ, મનોરંજન અને આરામદાયક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે. દા.ત., ટેલિવિઝન, કાર વગેરે.

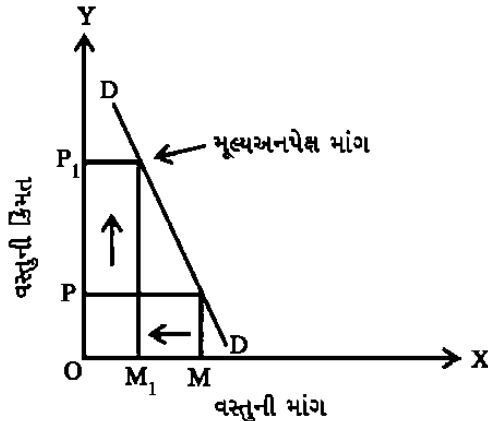
3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($E_p < 1$) : વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'G' વસ્તુની કિંમતમાં 20 % વધારો થાય અને તેના પરિણામે વસ્તુની માંગમાં ફક્ત 5 % ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{5 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{20 \text{ ટકાનો વધારો}} = \frac{-1}{4} |0.25|$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક એકથી ઓછો આવે ત્યારે તે વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ કહેવાય.

3.9 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (ઓછી)

આકૃતિમાં PP_1 જેટલો વસ્તુની કિંમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં MM_1 જેટલો ઘટાડો થાય છે. અહીં વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતો ઘટાડો ઓછો છે. સામાન્ય રીતે જીવનજરૂરી આવશ્યક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ હોય છે. દા.ત., અનાજ, દૂધ, તેલ વગેરે.

3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા (Income Elasticity of Demand)

જેમ માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતામાં કારણ વસ્તુની કિંમત છે તેમ માંગની આવક સાપેક્ષતામાં કારણ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવક છે, એટલે કે માંગની આવક સાપેક્ષતાનો ઉપયોગ વ્યક્તિની આવકમાં થતા વધારા કે ઘટાડા સાથે માંગમાં થયેલા વધારા કે ઘટાડા માપવા માટે થાય છે.

3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ : ‘વ્યક્તિની આવકના ટકાવારી ફેરફાર અને માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારના ગુણોત્તરનું માપ તે વસ્તુની માંગની આવક સાપેક્ષતા કહેવાય છે.’ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં થતા ફેરફાર વડે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારને ભાગતાં આવક સાપેક્ષતાનું માપ રજૂ થાય છે. જેને સૂત્રના રૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની આવક સાપેક્ષતા } (E_y) = \frac{\text{વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વ્યક્તિની આવકમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Income Elasticity of Demand)

માંગની આવક સાપેક્ષતાના મુખ્ય પ્રકારો ત્રણ છે જે નીચે મુજબ છે :

3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય અથવા આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

વાસ્તવમાં, હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગમાં ત્રણ ભાગ પડે છે જે નીચે મુજબ છે :

(A) એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y = 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એકસમાન હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(B) એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y > 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(C) એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y < 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

3.13.2 નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગ ઘટે અથવા વ્યક્તિની આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગ વધે તો તેવી વસ્તુની માંગ નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ હલકા પ્રકારની (નિમ્ન ગુણવત્તાની) હોય તો આવક-અસર નકારાત્મક હોય છે. આ ખ્યાલ પ્રો. સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ રજૂ કર્યો હોવાથી આવી વસ્તુઓને ગીફન વસ્તુઓ પણ કહે છે. ઉદાહરણ : બાજરી, કોદરી, બરછટ કાપડ, પામોલિન તેલ, વનસ્પતિ ઘી વગેરે.

3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં ફેરફાર થાય પરંતુ, વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે ખૂબ જ સસ્તી વસ્તુઓની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ હોય છે. ઉદાહરણ : મીઠું, પોસ્ટકાર્ડ, ટાંકણી, દીવાસળી, સ્ટેપલર પિન વગેરે.

3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા (Cross Elasticity of Demand)

સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે બે પ્રકારના સંબંધમાં જોડાયેલી હોય છે : (1) અવેજી વસ્તુ (2) પૂરક વસ્તુ.

અવેજી વસ્તુ : જ્યારે વસ્તુઓ વૈકલ્પિક હોય તો તેવી વસ્તુઓ અવેજી વસ્તુ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના બદલામાં બીજી વસ્તુ ઉપયોગમાં લઈ શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજી વસ્તુ કહે છે.

પૂરક વસ્તુ : જ્યારે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલી હોય એટલે કે વસ્તુઓની માંગ સંયુક્ત રીતે થતી હોય તેવી વસ્તુને પૂરક વસ્તુ કહે છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુનો વપરાશ આવશ્યક હોય, તો તેવી વસ્તુઓને પૂરક વસ્તુ કહે છે.

જ્યારે એક વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં બીજી વસ્તુની (અવેજી કે પૂરક વસ્તુ) માંગ પર તેની અસર થાય છે ત્યારે તે અસરનું માપ જાણવા માટે માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ, માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે એક વસ્તુની

કિંમતમાં થતા ટકાવારી ફેરફારને કારણે બીજી વસ્તુની માંગમાં થતા ટકાવારી ફેરફારનું પ્રમાણ. જેને સૂત્ર વડે નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે :

$$\text{માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા} = \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{Y \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

3.15 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની પદ્ધતિઓ (Method of Measure Elasticity of Demand)

માંગનો નિયમ વસ્તુની કિંમતને કારણે માંગમાં જોવા મળતા વ્યસ્ત ફેરફારો વિશે ચર્ચા કરે છે. પરંતુ, વસ્તુની કિંમતમાં 10 % ફેરફાર થવાથી, વસ્તુની માંગમાં કેવા પ્રકારનું પરિવર્તન આવશે તે માંગનો નિયમ દર્શાવે છે. પણ, કેટલું પરિવર્તન આવશે તે દર્શાવવામાં નિષ્ફળ સાબિત થાય છે. વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારથી માંગમાં કેટલો ફેરફાર થશે તે માપવાની રીતને માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે. માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા ત્રણ જુદી-જુદી રીતે માપવામાં આવે છે : (1) ગુણોત્તરની રીત (2) કુલ ખર્ચની રીત (3) ભૌમિતિક રીત.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) માંગને અસર કરતાં પરિબલોને કેટલા વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે ?
 (A) એક (B) બે (C) ત્રણ (D) ચાર
- (2) માંગરેખાનો ઢાળ કેવો હોય છે ?
 (A) ઋણઢાળ (B) ધનઢાળ (C) X ધરીને સમાંતર (D) Y ધરીને સમાંતર
- (3) હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?
 (A) પ્રતિષ્ઠામૂલક વસ્તુ (B) અત્યંત સસ્તી વસ્તુ (C) ગીફ્ટ વસ્તુ (D) નકામી વસ્તુ
- (4) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના કેટલા પ્રકારો હોય છે ?
 (A) બે (B) ચાર (C) પાંચ (D) સાત
- (5) કિંમત અને માંગ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?
 (A) ધન (B) વ્યસ્ત (C) સપ્રમાણ (D) શૂન્ય
- (6) પૂરક વસ્તુઓ કેવી હોય છે ?
 (A) જોડાયેલી (B) હરીફ (C) સંબંધ વગરની (D) વૈકલ્પિક
- (7) માંગનું વિસ્તરણ માંગરેખા પર કઈ તરફ જોવા મળે છે ?
 (A) ઉપર (B) નીચે
 (C) જમણી તરફ બીજી માંગરેખા પર (D) ડાબી તરફ બીજી માંગરેખા પર
- (8) નીચેનામાંથી માંગને કોની સાથે સંબંધ નથી ?
 (A) ચોક્કસ સમય (B) ચોક્કસ કિંમત (C) ગ્રાહક (D) પુરવઠો
- (9) માંગનો નિયમ કોણે આપ્યો ?
 (A) એડમ સ્મિથ (B) આલ્ફ્રેડ માર્શલ (C) રોબિન્સ (D) કેઈન્સ
- (10) વસ્તુની કિંમત ખૂબ ઊંચી હોય તો ધનિક વર્ગ દ્વારા થતી પ્રતિષ્ઠા મૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓની માંગ કેવી હોય છે ?
 (A) વધુ (B) ઓછી (C) શૂન્ય (D) ઋણ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) માંગ એટલે શું ?
- (2) માંગની આવક સાપેક્ષતા એટલે શું ?
- (3) માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે શું ?

- (4) માંગનું વિસ્તરણ-સંકોચન ક્યારે શક્ય બને ?
- (5) માંગમાં વધારો-ઘટાડો ક્યારે શક્ય બને ?
- (6) માંગનો નિયમ શાથી શરતી નિયમ કહેવાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) માંગ વિષેય એટલે શું ?
- (2) અવેજી અસર એટલે શું ?
- (3) ગીફન વસ્તુ એટલે શું ?
- (4) વ્યક્તિગત માંગ એટલે શું ?
- (5) બજારમાં માંગ એટલે શું ?
- (6) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે શું ?
- (7) પ્રતિજ્ઞામૂલ્ય વસ્તુ એટલે શું ?
- (8) માંગતી મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની રીતોના નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) આવક-અસર અને અવેજી અસરનો અર્થ આપો.
- (2) માંગમાં વિસ્તરણ અને સંકોચન આકૃતિ સહિત સમજાવો.
- (3) માંગમાં વધારો-ઘટાડો આકૃતિ સહિત સમજાવો.
- (4) માંગની આવક સાપેક્ષતાની સમજૂતી આપો.
- (5) માંગના નિયમના અપવાદો સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાં માંગની સમજૂતી આકૃતિસહ આપો.
- (2) માંગનો અર્થ આપી માંગને અસર કરતાં પરિબળો સમજાવો.
- (3) માંગના નિયમને અનુસૂચિ અને આકૃતિની મદદથી સમજાવો.
- (4) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ આપી તેના પ્રકારો આકૃતિ સહિત સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

માંગ (Demand)	: કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છાશક્તિ અને તૈયારી એટલે માંગ.
અવેજી વસ્તુ (Substitute Good)	: જરૂરિયાતના સંતોષ માટે એક વસ્તુના સ્થાને બીજી જે વસ્તુ વાપરી શકાતી હોય તેને અવેજી વસ્તુ કહે છે.
પૂરક વસ્તુ (Complementary Good)	: એક વસ્તુના વપરાશ માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુને પૂરક વસ્તુ કહે છે.
માંગરેખા (Demand Curve)	: વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ વચ્ચેના સંબંધને દર્શાવતી રેખાને માંગરેખા કહે છે.
માંગનું વિસ્તરણ (Expansion of Demand)	: વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થતા માંગમાં વૃદ્ધિ થાય તે માંગનું વિસ્તરણ છે.
માંગનું સંકોચન (Contraction of Demand)	: વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થવાથી વસ્તુની માંગ ઓછી

માંગ વિધેય (Demand Function)	: થાય તે માંગનું સંકીયન છે.
માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)	: વસ્તુની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબલોની વિધેયાત્મક રજૂઆતને માંગ વિધેય કહે છે.
સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (Perfectly Elastic Demand)	: વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારને લીધે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારનું પ્રમાણમાપ.
સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (Perfectly Inelastic Demand)	: વસ્તુની કિંમતમાં થોડો જ ફેરફાર થવાથી વસ્તુની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર થાય ત્યારે તેવી માંગ સંપૂર્ણ મૂલ્ય સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે.
અવેજી-અસર (Substitution Effect)	: વધુની કિંમતમાં ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થવા છતાં વસ્તુની માંગમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય (અસર ન થાય) તેવી માંગ સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ કહેવાય છે.
આવક-અસર (Income Effect)	: કોઈ એક મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થાય તો ગ્રાહક મૂળ વસ્તુની માંગ ઘટાડી તેની સરખામણીમાં સસ્તી એવી અવેજી વસ્તુની માંગ વધારે છે તેને અવેજી અસર કહે છે.
આવક-અસર (Income Effect)	: વસ્તુની કિંમત ઘટતાં ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં (આવકમાં) વધારો થાય છે જેથી તે વસ્તુની માંગ વધારે છે જેને આવક-અસર કહે છે.
વાસ્તવિક આવક (Real Income)	: વસ્તુ કે સેવાના સંદર્ભમાં રજૂ થતી આવકને વાસ્તવિક આવક કહે છે.
ગિફન વસ્તુ (Giffen Goods)	: જે વસ્તુઓની કિંમત ઘટવા છતાં તેની માંગ વધવાને બદલે ઘટતી હોય, તેવી હલકી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓને ગિફન વસ્તુ કે હલકી વસ્તુ કહે છે.
પ્રતિષ્ઠામૂલ્યવાળી વસ્તુઓ (Commodities of Prestige Value/Status Symbol)	: ખૂબ મોંઘી વસ્તુઓ, માત્ર સમાજના ધનવાન લોકો ખરીદી શકતા હોવાથી - જે વસ્તુઓ વ્યક્તિ પાસે હોવાથી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થતો હોય તેવી વસ્તુઓ.
માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)	: માગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારને કિંમતમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગવાથી મળતો આંક એ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા છે.
માંગની આવક-સાપેક્ષતા (Income Elasticity of Demand)	: માગમાં થતા ટકાવારી ફેરફારને ગ્રાહકની આવકમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગતા મળતો આંક
માંગની પ્રતિમૂલ્ય-સાપેક્ષતા (Cross Elasticity of Demand)	: કોઈ એક વસ્તુની માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારને અન્ય સંબંધિત વસ્તુની કિંમતમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગતાં મળતો આંક

●